

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10783530>

ONA TILI DARSLARIDA NUTQ O‘STIRISH MASHG‘ULOTLARI

Dilnoza Aliboyeva

Namangan viloyati Norin tumani 43-maktab boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada ta‘lim oluvchilarning nutqini o‘stirishda leksikologiyani o‘rni, uni o‘rganish, amaliy yo‘nalishini kuchaytirish, nutqiy taraqqiyotiga xizmat qildirish maqsadga muvofiqligi haqida fikrlar bayon qilingan. Til o‘rganayotgan paytimizda, bizni qurshab turgan narsa va hodisalarning amaliy hayotimiz bilan bog‘liq bo‘lgan turli xil harakati, holatlari, belgi va xususiyatlarining shu tilda qanday ifodalanishini ilmiy shaklda fikrlar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: ona tili, pedagogika, nutq, so‘z, qo‘shma gaplar, leksikologiya.

Tilimizdagi so‘zlarning juda katta qismi ko‘p ma‘nolidir, chunki kishilar o‘zining kundalik hayotida yangi paydo bo‘lgan tushunchalarning har biri uchun alohida-alohida so‘zlar qo‘llayveradigan bo‘lsa, so‘zlarning soni o‘ta ko‘payib ketib, ularni xotirada saqlash mumkin bo‘lmay qolardi. Natijada tildan foydalanish ham qiyinlashib, u sekin-asta yaroqsiz holga kelib qolgan bo‘lardi.

Shuning uchun ham har qaysi tilda sanoqli til birliklarning turli xil kombinatsiyalaridan cheksiz tushuncha va fikrlarni ifodalashga harakat qilinadi. Ana shunday harakat tufayli tilda ilgari mavjud bo‘lgan so‘zlarga yangi-yangi ma‘nolar yuklanadi. Natijada ko‘p ma‘noli so‘zlar maydonga keladi.

O‘quvchilar so‘zning o‘z va ko‘chma ma‘nolarini bilsalargina, nutqda undan to‘g‘ri va o‘rinli foydalanadilar. Gaplarda yoki matnda ajratilgan so‘zlarning ma‘no xususiyatlari ustida ishlash, so‘zlar anglatgan ma‘no voqealikka (narsa-buyumlarga)

munosabatini aniqlash, soʻzning koʻchma maʼnosi bilan soʻz birikmasi hosil qilish, berilgan soʻz birikmasida soʻzning oʻz va koʻchma maʼnosini sharhlash kabi amaliy ishlar oʻquvchilar nutqini oʻz va koʻchma maʼnoli soʻzlar bilan boyitishga xizmat qiladi.

Masalan, koʻz soʻzi dastlab faqat «tirik organizmning qavariq shaklga ega boʻlgan koʻrish aʼzosi» maʼnosida qoʻllangan boʻlsa, keyinchalik «qabariqlik» maʼnosini faollashtirish asosida «daraxtning koʻzi», «yorugʻlik bilan taʼminlash» maʼnosini faollashtirish orqali «derazaning koʻzi» maʼnolarida qoʻllanila boshlandi. Oʻquvchilar “Hozirgi yoshlarimizga **koʻz tegmasin**, ular bizdan koʻra aqlliroq, bilimdonroq boʻlib oʻsishmoqda”, “Rahimaning uzoqdan kelayotgan otliqqa **koʻzi tushdi**”, “Tepalikdagi **buloqning koʻzi** ochildi”, “Randa **taxtaning koʻziga** tegdi”, “**Ikki koʻzi har xil mollar bilan toʻla xurjuni** yelkaga tashlab, inqillab kirdi”, “Derazaning **singan koʻzidan** shamol gʻuvullab kira boshladi” gaplarini qiyoslash natijasida koʻzi soʻzining maʼnolarini aniqlashi mumkin.

Soʻzning oʻz va koʻchma maʼnolari qoʻllayotganligini farqlash uchun ularning har biriga maʼnodosh soʻzlar tanlash maqsadga muvofiqdir. Bu faqat bolalarning soʻz boyligini oshirishga emas, balki nutqda soʻzdan toʻgʻri foydalanish malakalarini shakllantirishga ham yordam beradi. Chunonchi, “Bogʻimizda har xil **gul** bor. Ularni bobom oʻtqazgan” matni bilan “Bu hovlida bir **gul** bor, uning ismi Saodat...”, Ochildi bogʻida bir otashin vard(atirgul), Demaykim vard, balkim shuʼlayi dard”(Navoiy), “Sen ey gul, qoʻymading sarkashligingni sarvdek hargiz, Oyogʻingga tushub bargi xazondek muncha yolbordim”(Bobur), matnlarini taqqoslash asosida **gul soʻzini birinchi matndagi uyadoshlari: daraxt, koʻchat, buta va h. k; ikkinchi, uchinchi matnda esa qiz, oʻgil farzand; toʻrtinchi matnda gul kabi goʻzal yor, mahbuba, maʼshuqa soʻzlari ekanligi osonlikcha aniqlashadi**. Shubhasiz, bunday taqqoslashlar oʻquvchilarning nutqiy taraqqiyoti uchun juda muhimdir.

Maʼnodosh soʻzlar (sinonimlar) tilimizning leksik boyligi, nutqimiz goʻzalligi va koʻrkidir. Oʻquvchi sinonimlardan qancha koʻp foydalana olsa, fikrini bayon

qilish imkoniyatlari shuncha yaxshi bo'ladi. Sinonimlarni bilish nutqda takror qo'llanilgan ma'lum bir so'zni uning ma'nodoshi bilan almashtirish imkonini beradi. So'zdan o'rinli va unumli foydalanish malakasi shakllanadi.

Ona tili mashg'ulotlarida o'quvchilar nutqini ma'nodosh so'zlar bilan boyitish uchun quyidagi ish usullarini maqsadga muvofiq deb bilamiz:

1. Berilgan so'zlardan sinonimlar uyasini hosil qilish:

Masalan, o'quvchilarga tuzuk, durust, salomlashmoq, maslahatlashmoq, istamoq, boshqacha, o'zgacha, ajib, so'rashmoq, maslahat qilmoq, xohlamoq, ko'rishmoq, yaxshi, zo'r, a'lo, gap yo'q, kengashmoq, omonlashmoq, orzulamoq, salom-alik qilmoq, ahdlashmoq, mashvarat qilmoq, tilamoq, ixtiyor qilmoq, sog'inmoq, ajoyib, g'alati, g'aroyib, alomat, antiqa, bir navi, mixdek so'zlar berilgan bo'lsa, ular bu so'zlarni quyidagi guruhlarga ajratishi mumkin.

1-guruh: Boshqacha — o'zgacha — ajib — ajoyib — g'alati — g'aroyib — alomat — antiqa.

2-guruh: Tuzuk — durust — bir navi — yaxshi —zo'r— a'lo — gap yo'q— mixdek.

3-guruh: salomlashmoq— so'rashmoq— ko'rishmoq— omonlashmoq—salom-alik qilmoq

4-guruh: istamoq—xohlamoq—orzulamoq—orzu qilmoq—tilamoq—ixtiyor qilmoq

2. Ma'nodosh so'zlarda ma'lum belgini oshib borishi yoki kamayishiga qarab ularni joylashtirish:

So'zlarda ma'lum belgini oshib borishi yoki kamayishiga qarab ularni tartib bilan joylashtirish ham o'quvchilarning nutqiy taraqqiyotida muhim o'rin egallaydi.

Masalan, o'quvchilardan ot, qulun, toy, do'nan, g'unan; uy, hujra, kulba, xona, koshona, qasr, saroy kabi ma'no darajalanib borgan so'zlarni belgining oshib borishi yoki kamayishiga qarab tartib bilan joylashtirishi talab etiladi:

1. Hujra-kulba-xona-uy-koshona-qasr-saroy;

2.Qulun-toy-g‘unan-do‘nan-ot;

3.Ko‘p, mo‘l, bisyor;

4.Hayoli, andishali, oriyatli, iboli;

5.Shivirlamoq, gapirmoq, baqirmoq, bo‘kirmoq va hokazo.

3.Badiiy asarlardan sinonim so‘zlarga misollar topish:

Sinonimlar til boyligi bo‘lib, avvalo, shaxs va predmetlarning eng nozik ma’no bo‘yoqlarini ifodalash uchun xizmat qiladi. Ikkinchidan, sinonimlar gapdagi takrorga yo‘l qo‘ymaydi.O‘rinsiz takror nutqqa putur yetkazadi.Shuning uchu ham badiiy asarlardan sinonimlarga misol topish mashg‘uloti maqasadga muvofiqdir.

Masalan: —Culshanda gullarni tebratar **sabo**,

Adashgan yo‘lchiday daydib yurar **yel**.(U)

—Men buyuk yurt **o‘g‘lidurman**,

Men bashar **farzandidurman**(E.V)

—**Falakdan, osmondan, ko‘kdan** oshgay faxr etib boshim (Habibiy)

—Erur bas chu husn-u malohat senga

Yasanmoq, bezanmoq ne hojat senga(N)

4.Paronim so‘zlar usida ishlash. O‘quvchilar nutqida uchraydigan xatolarning talaygina qismini talaffuzi yaqin, ma’nosi bir-biridan farq qiladigan paronim so‘zlar. (Masalan, tanbur-tambur, teri- tire, azim-azm, jodi-jodu,dakki-daqqi, bob-bop, jayron-jiyron, ziyrak- zirak, juda-judo, emakdosh-emikdosh, va h.k) tashkil etadi. Shuning uchun leksikologiyani o‘rganish jarayonida bunday so‘zlarga alohida e’tibor berish kerak. Masalan, emikdosh-bir onani emishgan(aka-uka, opa-singil), emakdosh esa eskirgan so‘z bo‘lib, kasbdosh, hamkasb ma’nosini bildiradi.

Berilgan paronim so‘zlar ma’nosini sharhlash ular yordamida gaplar tuzish, bu so‘zlarning ma’nodoshlari va uyadoshlari ustida ishlash kabi amaliy topshiriqlar o‘quvchilarning bu usullardan nutqda to‘g‘ri foydalanishlariga yordam beradi.

Topshiriq namunalari:

1-topshiriq: Dakki bermoq, dakki yemoq birikmalarini “daqqi ot, daqqi odam” birikmalari bilan taqqoslang. Dakki va daqqi soʻzlarining tamomila boshqa soʻzlar ekanligini isbotlang.

Dakki- soʻqish, haqorat, tanbeh.

Otam umrining oxirigacha oʻz shaʼniga, oilasi shaʼniga gard yuqtirmaslik, odamlardan dakki- dashnom eshitmaslik uchun intilgan.(N.Nosirova)

Daqqi-ishlatilaverib ishdan chiqqan, holdan toygan, sharti ketib parti qolgan degan maʼnoda ishlatiladi. Masalan, daqqi ot, yoki koʻp ish koʻrib yoki dashnom eshitaverib charchagan, loqayd boʻlib qolgan odam haqida.

Sodiq bunday sovuq gaplarni koʻp eshitib, daqqi boʻlib qilgan.(S.Abdulla)

Shuningdek, bu soʻzning koʻp gapiruvchi, mahmadona, vaysaqi kabi maʼnolarning bildirishi ham maʼlum.

2-misol: aro-ora-oro soʻzlari ishtirokida bittadaan gap tuzing. Ularning boshqa-boshqa soʻz ekanligini isbotlang. Bu soʻzlarga maʼnodosh soʻzlar tanlang.

Aro- oʻrtasida, oʻrtasidagi maʼnolarni bildiradi.Masalan, davlatlararo, xoʻjaliklararo.

Xiroj toʻlar edi Shosh fuqarosi,

Choʻzildi, uzilmay janglar arosi. (M.Shayxzoda)

Oh urib maydon aro Rustam kabi solsam urush (“Nurali” dostoni)

Ora soʻzi esa ikki narsa yoki ikki nuqta oʻrtasidagi masofa.

Moskva bilan Toshkent orasi 3500 kilometr.Kolonnada mashinalar orasi uzoq, qariyb bir kilomertcha kelar edi. (M.Ismoiliiy)

Oro-zeb, pardoz yaʼni oro bermoq, zeb bermoq, pardozlamoq.

Toʻlgan oydek toʻlgʻanib, ul qomati zebo yana,

Oʻz jamoliga berib pardoz ila oro yana. (Habibiy)

Shunday qilib, leksikologiyani oʻrganish jarayonida oʻz va koʻchma maʼnoli soʻzlar ustida ishlash, oʻquvchilar nutqini maʼnodosh, shakldosh, uyadosh, qarama-qarshi maʼnoli soʻzlar hamda iboralar, tasviriy ifodalar bilan boyitish, paronim

soʻzlarning maʼnolarini farqlash, ayni bir narsa – hodisaning ham ilmiy, ham badiiy tasvirini yaratish kabi amaliy ishlar bu boʻlimda foydali maqsadlarga xizmat qilishga yordam beradi.

ADABIYOTLAR

1. *Alavutdinova N.G'. Ona tili darslarida ijodiy fikrlash koʻnikmasini shakllantirish metodikasi (9-sinf misolida): Ped. fan. nom. ... diss. – Toshkent, 2008.*